

BAĞIMLILIK OKULUNUN ELEŞTİRİSİ

Melih Ersoy¹

Bağımlılık Okulu'nun yarattığı tartışma ortamının güncelleştirdiği konuların ana temaları yüzyılı aşkın bir geçmişe sahiptir. Batı Avrupa'da egemenliğini pekiştiren kapitalist üretim tarzının, çevre formasyonlarda var olan yapıyı ne yönde etkileyeceği, politik iktisatçıların sürekli gündemlerinde tuttukları bir konu olmuştur. Ancak söz konusu tartışmanın boyutlarının genişletilerek derinleştirilmesi, yaygınlaştırılması ve politik iktisadın ciddi uğraş alanlarından birisini oluşturması 20. yüzyıl başlarına ve özellikle de İkinci Dünya Savaşı sonrasına denk düşer. Kuşkusuz bir rastlantı olmayan bu oluşumun nedenlerini bir yana bırakıp, bu makalenin ana konusunu oluşturan tartışmanın tarihsel gelişimine bir göz atalım.

19. yüzyıl ortalarında Marx, İngiliz kapitalizminin çevre formasyonlarda geleneksel toplumsal yapıyı kökten yıkarak üretici güçlerin gelişmesini sınırlayan engelleri ortadan kaldıracığına inanıyordu. Bu formasyonlarda üretici güçlerin gelişmesine koşut olarak durağan iç dinamik devinecek, bu da daha üst aşamalara geçişi sağlayacaktı. Beraberinde getireceği tüm acılara karşın, çevre formasyonların sanayileşmeleri ve üretici güçlerinin gelişme düzeylerini arttırmaları için kapitalist üretim tarzının bu formasyonlara Batı Avrupa kapitalizmi aracılığı ile girerek, bu ülkelerde kök salması, tarihsel olarak yaşanılması gereken, zorunlu bir aşama olarak görülmekteydi. Kısacası, - çevre formasyonlarda da kapitalist yolla gelişme hem gerekli ve hem de olanaklı idi.(Palma, 1978:4)

Yaşamının daha sonraki yıllarında, özellikle İngiliz sömürgeciliğinin İrlanda'daki rolünü inceleyen yazılarında, çevrede geleneksel yapının yıkılmasının zorunlu olarak yeni toplumun maddi koşullarını yaratacağı görüşünü terk etmesine karşın (Mohri, 1979), bu konudaki yazılarının tümü göz önüne alındığında Marx'ın, kapitalist üretim tarzının çevre formasyonlarda da olanaklı olduğu ve tarihsel olarak ilerici bir rol üstlendiği tezini savunduğunu görüyoruz.

20.yüzyıla gelindiğinde güncel olgu kapitalizmin ulaştığı yeni evre, yani emperyalizm idi. Luxemburg ve Buharin gibi marksistler emperyalizm olgusunun evrimi ve sonuçlarına hep Avrupa anakarası açısından baktılar. Emperyalizmin çevre formasyonlardaki yapılan ne yönde etkilediğine ilişkin ayrıntılı çalışmalara girmediler. Bu çerçevede ulaştıkları genelleme emperyalizmin çevre formasyonlarda sanayileşmeyi engelleyeceği ve çevre formasyonların emperyalizme olan bağlantıları kıramadıkları sürece hızlı bir sanayileşme sürecine giremeyecekleri yönünde idi. Diğer bir anlatımla, anılan yazarlar kapitalist üretim tarzının merkezde kendi iç çelişkileri ile yıkılacağına olan inançları nedeniyle, çevrenin bu çelişkilerin hafifletilmesine sağladıkları katkılarla fazla ilgilenmemişlerdir. Çevrede bağımsız sanayileşmenin ve kapitalist üretimin sağlanabilmesi için hem var olan geleneksel politik örgütlenme biçiminden vazgeçmeli, hem de emperyalizmle olan bağlar kopartılmalıydı. (O'Brien, 1975:21)

Bir çevre formasyonda kapitalist gelişmenin ayrıntılı çözümlemesini somut bir örnekte yapan ilk çalışma 1899'da yayımlanan Lenin'in "Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi" adlı yapıtıdır. (Lenin, 1967) Bu yapıt, Lenin'in emperyalizm kuramının Avrupa merkeziliğini eleştirenlere verdiği bir yanıt olarak değerlendirilmektedir. (Sutcliffe, 1972). Bu yanıtta Rus toplumsal formasyonunda kapitalist üretim tarzının gelişmesi incelenirken, hem merkez ülkelerle olan ilişkiler, hem de ülkede varlığını sürdüren kapitalizm öncesi üretim tarzlarının kapitalist tarzla eklemlenmelerine ilişkin somut verilerden yararlanılmaktadır. Dolayısı ile olgunun bir yönünü Rus toplumsal formasyonunun emperyalist ülkelerle olan ilişkileri oluştururken, diğer ve bundan daha az önemli olmayan yönünü ise, anılan

¹ Doç.Dr. ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Öğretim Üyesi

formasyondaki kapitalist ve kapitalizm öncesi tarzların eklemelenmesinin yarattığı özgün somut yapılar oluşturmaktadır.

İncelediğimiz konu bakımından, Lenin'in narodniklerle yaptığı kapitalizmin Rusya'daki rolüne ilişkin tartışmalara kısaca da olsa değinmemiz gerekecek. Bilindiği gibi narodnik ya da halkçı² iktisatçılar Rusya'nın kapitalist bir ülke olmadığını belirterek, sanayii eşme. sürecinde geç kalınması, ülkede kapitalizm öncesi üretim birimlerinin yaygın olması ve Avrupa'da üretici güçlerin ulaştığı düzey göz önünde tutulduğunda, ülkenin kapitalist yolla sanayileşmesinin olanaksız olduğunu ileri sürüyorlardı. Narodnikler, tekelci sermayeye hücum ederek halkçı politikalarla ve özellikle köylü komünlerini temel alan örgütler aracılığı ile doğrudan sosyalizme geçişi öneriyorlardı. Onlara göre Rusya'da sosyalizme geçiş için kapitalist aşamanın yaşanması gerekmiyordu. Bu aşamaya geçişte geç kalınmış olması nedeniyle artık Rus toplumsal formasyonu için kapitalist üretim tarzının ilerici niteliğinden söz edilemezdi.

Lenin ise, yukarıda sözü edilen yapıtında, kapitalizmin Rusya'da gelişmekte olduğunu ileri sürerek, kapitalizmin iki temel tarihsel rolünü, yani, üretici güçlerin artışı ve emeğin toplumsallaştırılması işlevlerini gerçekleştirmekte olduğunu belirtiyordu. (Sutcliffe, 1972) Kısacası, Lenin narodniklerin aksine, bir çevre toplumsal formasyonunda da kapitalist sanayileşmenin olanaklı olduğunu savunmaktaydı. Narodniklerin çevrede kapitalist gelişmenin olanaksızlığına kanıt olarak gösterdikleri kitlesel işsizlik ve eksik istihdam konularında ise Lenin'in yanıtı, anılan olguların kapitalist gelişmenin temel koşulları olduğu ve bunların kapitalist gelişmenin olanaksızlığına kanıt olarak gösterilemeyeceğidir. (Lenin, 1967) Lenin'e göre Rusya'da kapitalist gelişmenin ritmini ve doğasını belirlemekte gelişmiş Avrupa kapitalizmi ile olan ilişkilerin yanı sıra, Rus burjuvazisinin zayıflığı, ürkekliği ve kapitalizm öncesi tarzlarla üretim yapan birimlerin varlıklarını sürdürmekte gösterdikleri direncin de önemli payı vardır. (Palma, 1978:13)

1930'lara gelindiğinde Ortodoks marksist görüş kapitalizmin çevre formasyonlarda gelişme ve sanayileşmeyi sağlayacağı savını koruyordu. Ancak artık bu sürecin gecikmesinde tek nedenin emperyalizm olmayıp onunla birlikte bu formasyonlardaki kapitalizm öncesi tarzların hakim sınıfların (oligarşi) da büyük payı olduğu ileri sürülmeye başlanmıştı. Bu teze göre, çevrede var olan yapının dönüştürülmesi, söz konusu sınıfların kendi egemenliklerinin de yıkılmasına neden olacağından, bu sınıflar var olan yapının korunması için emperyalizmle birlik olmayı kendi çıkarlarına uygun görmüşlerdir. Özetle, kapitalizmin tarihsel ilerici rolü bu formasyonlarda, kapitalizm öncesi egemen yapılarla emperyalizmin birlikte oluşturdukları irtifak nedeniyle sınırlandırılmakta ve hedefine ulaşması önlenmektedir. Bu bakımdan anti-emperyalist mücadele bir yandan da anti-feodal mücadele ile bütünleşmelidir. Milli burjuvazinin de yer aldığı bu savaşımın sanayileşmenin yolu açılacaktır. Bu strateji genel çizgileri ile başatlığını 1960'lara kadar korudu.

İkinci Dünya Savaşı sonrası, sömürgeciliğin tasfiyesinin hızlandığı ve çevre formasyonların politik bağımsızlıklarına kavuştukları bir dönem oldu. İşte bu dönemde Batının akademik çevrelerinde üretilen gelişme ve modernleşme kuramlarının büyük bir yaygınlık ve prestij kazandığını görüyoruz. Modernleşme Okulu çerçevesinde toplumbilimciler, yapısal işlevselci okul tarafından toplumsal değişim ve evrime ilişkin olarak Batı toplumları için geliştirilen kuramları çevre formasyonları da kapsayacak biçimde evrenselleştiren "gelişme toplumbilimini, iktisatçılar da Ortodoks (neo-klasik) iktisadın ana kavramlarını kullanarak uluslararası düzeyde karşılaştırmalı üstünlükler ve ulusal düzeyde faktör üstünlükleri kuramlarını, temel alan "gelişme iktisadı"nı geliştirdiler.

Modernleşme Okulu'nun çevre formasyonların gelişmesine ilişkin ana tez ve kuramları 1960'lann ikinci yansından başlayarak ciddi ve yoğun eleştirilere hedef oldu. Bu çerçevede ilk başyapıt, kuşkusuz, P. Baran'ın "Büyümenin Politik İktisadı"dır. (Baran, 1957) 1950 sonlarında yayımlanan bu

² "Narod" Rusça'da halk, ulus demektir. (Johnson, 1979)

yapıt, 1960'larda yoğunlaşan eleştirilerin öncüsü niteliğindeydi. Baran bu yapıtta, hiçbir çevre formasyonunun kapitalist yolla gelişmesinin ve ekonomik bağımsızlığını korumasının olanaklı olmadığını belirterek, çevrede kapitalist üretim tarzının ilerici rolünü yadsıyordu. Ancak bu yapıta karşın, Bağımlılık Okulu, çevre formasyonların ikinci Dünya Savaşı sonrası deneyimlerinin bir ürünü olarak ortaya 'çıkı. Bağımlılık Okulu'nun temel kavramlarını oluşturanlar ve kuramsal çerçevesini çizenler Latin Amerikalı araştırmacılarıdır. Modernleşme Okuluna ilk kapsamlı ve köktenci karşı çıkışın, sömürgeciliğin uzun yıllar önce tasfiye edildiği ve kapitalist yolla kalkınma çabalarının da o denli uzun bir geçmişe sahip olduğu bir anakarada filizlenmesi anlamlıdır. Modernleşme Okulu'nun yeni bağımsızlığına kavuşan Asya ve Afrika ülkelerine önerdiği stratejinin pratiğini Latin Amerika yıllardır yaşamaktaydı. Bu nedenle, Latin Amerikan formasyonlarında İkinci Dünya Savaşı sonrası yaşanan toplumsal pratiklere kısaca göz atmak, Bağımlılık kuramının nasıl bir yapısal işleyişin ürünü olduğunu kavramak açısından, yararlı olacaktır.

Bir yüzyılı aşkın bir süre önce sömürge statüsünden kurtulmasına karşın, ikinci Dünya Savaşı sonrası Latin Amerikan toplumsal formasyonları hala sömürge ülkelere özgü niteliklere sahip az gelişmiş ekonomilerden oluşuyorlardı. Merkez ülkelerde 1930'larda yaşanan Büyük Buhran, dışarıya yönelik birikim modeli ile gelişmeye çalışan Latin Amerikan formasyonlarını iflasın eşiğine getirdi. Dünya ticaret hacminin iyice daraldığı bu dönemde, diğer tüm kapitalist ülkeler gibi Latin Amerikan formasyonları da kendi içine kapanarak, ulusal kaynaklara dayalı bir gelişme yolu seçti. 1930'lu ve 1940'lu yıllarda bazı sektörlerde bu yolla önemli gelişmeler sağlandı; sanayileşme yolunda önemli adımlar atıldı, işte EC-LA (Birleşmiş Milletler Latin Amerika Ekonomik Komisyonu) böyle bir deneyimden sonra doğdu. (Villamil: 1979:2-2, Booth: 1975:52-54)

ECLA, özünde, Latin Amerika'nın geri kalmışlığının nedenlerini araştıran ve Batılı çizgide hızla kalkınmasının yollarını arayan, BM desteğindeki radikal, milliyetçi aydınlardan oluşan bir kadrodur. ECLA Okulu Latin Amerika'm az gelişmişliğin nedenlerini dünya ticaret sistemindeki eşitsiz ve hakça olmayan değişimde bulmuştur. Buna göre, Barının gelişmiş "merkez" ülkeleri "çevre'nin az gelişmiş ülkelerinde üretilen ham ve yarı mamul maddelerini değerlerinin altında fiyatlarla satın alırken, bu ülkelere dışarıya yaptıkları makine ve donatım için onlardan yüksek fiyatlar istiyorlardı. Diğer bir deyişle, geleneksel ekonomi kuramının serbest ticaret koşulları altında uluslararası düzeyde verimlilik artışlarının birincil mallar üreten çevre ülkeler yararına sonuçlar vereceği tezi, çevre ve merkez ülkeler arasında uzun bir dönemi kapsayan ticaret hadlerine ilişkin verilerce yalanlanıyordu. Ticaret hadlerindeki bu olumsuz gidiş, çevre ülkelerin ödemeler dengesinde büyük açıklara ve onarılmaz darboğazlara neden olarak sanayileşme çabalarını baltalıyordu. ECLA'ya göre merkez ile çevre arasındaki bu "yapısal" eşitsiz değişim ilişkilerinin temel nedeni, Ortodoks kuramın geçersiz varsayımları yanı sıra, sanayileşmiş ekonomilerin ulaştığı tekellerci yapı, yani çokuluslu şirketlerdi.

ECLA'nın çözüm önerileri, "bir yandan dışarıya yapılan malları çeşitlendirmek, diğer yandan da dışarıya yapılan malların ülke içinde üretilmelerini sağlamak" biçiminde özetlenebilir. Bu stratejinin temel ara ithal ikameci yolla sanayileşme ve sermaye birikimi modeli oldu. Kotalar ve yüksek gümrük duvarları ile korunan yerli sanayi, bir yanda dışarıya için yapılan harcamaları azaltarak ödemeler dengesine olumlu katkıda bulunurken, diğer yandan da, ülke içinde işsizlik ve eksik istihdam sorunlarına çözüm getirecekti. (O'Brien, 1975: Chilcote, 1974) Ancak, ECLA'nın ithal ikameci sanayileşme modeli çözümü vaadettiği çelişkiyi bir süre sonra yeniden ve daha güçlü olarak yarattı. Yeni kurulan sanayilerde yeni sorunlara bu da -Yeni terimi ile- ekonomik bağımlılığa yol açtı. (Both, 1975:57)

ECLA tüm köktenci yaklaşımına karşın bu sorunun çözümünü yine Ortodoks iktisat öğretisinde arıyordu. Yine Harrod-Domar tipi planlama modeli benimseniyor ve bu nedenle de dış yardımlar ve yabancı yatırımlar sermaye sorunlarını hafifletecek teknolojik gelişmeyi hızlandıracak girişimler olarak değerlendirip destekleniyordu. Kısacası, sorunu yaratanlarla sorunun çözülmesi öneriliyordu. (Godfrey, 1980:1) Frank'm Modernleşme Okuluna şiddetle karşı çıkan çalışmalarında, özellikle bu konunun sürekli vurgulandığını ve yoğun biçimde eleştirildiğini görüyoruz. Bağımlılık Okulu, 1970'lerden başlayarak farklı düzeylerde yöneltilen eleştirilerle karşılaştı. Bu makalede Bağımlılık Okulu'na yöneltilen eleştirileri ampirik, kuramsal ve paradigmatik olmak üzere üç farklı düzeyde ele alan bir yaklaşımla (Scrker, 1985) inceleyerek geniş bir özet sunmaya çalışacağız.

A- AMPİRİK DÜZEYDE YAPILAN ELEŞTİRİLER:

Bağımlılık Okulu, özellikle de Frank ve izleyicileri, kapitalizmi, çevre formasyonların geri kalmışlığının, "çarpık" (Amin, 1977) ve "deforme olmuş" (Alavi, 1975) ekonomik gelişmelerinin ana nedeni olarak görmüşlerdir. Buna göre çevrede "normal" kapitalist gelişme olanaksızdır. Günümüzde artık kapitalist üretim tarzının tarihsel bakımdan ilerici olan işlevinden söz edilemez; tersine çevrede kapitalist üretim tarzının varlığı bu formasyonlarda geri kalmışlığı yaratmakta, yerleştirmekte ve yeniden üretmektedir. Bu teze göre, azgelişmişlik denilen olgunun gelişmesi çevre ile metropol ülkeler arasında var olan ve kısaca bağımlılık ilişkisi diyebileceğimiz bir sömürü zincirinin ürünüdür. Bu nedenle "uydu ülkeler" in gelişmeleri ancak metropol ülkelerle olan ilişkilerini en aza indirdikleri dönemlerde gerçekleşebilmektedir. (Frank, 1967, 1969)

Emperyalist aşamada çevre formasyonların bağımsız ekonomik gelişmeleri veya bağımsız sanayileşmelerinin olanaksızlığını savunan bu görüşe ampirik düzeyde ciddi eleştiriler yöneltildi. "Bağımlılık" ve "gelişme" olgularının birbirlerini dışlamadığını savunanların başında Brezilyalı araştırmacı H.Cardoso gelir. Cardoso 1972 yılında yayımlanan bir makalesinde (Cardoso, 1972), önce Lenin'in emperyalizmi nitelemesi ile kapitalizmin günümüzde ulaştığı aşamayı karşılaştırdıktan sonra, yüzyılımızın ikinci yarısından başlayarak dünyanın ekonomik ve politik yapısında ortaya çıkan önemli değişikliklerin, emperyalist ülkelerle bağımlı ülkeler arasındaki ilişkileri derinden etkilediğini, sermaye birikiminin ve yayılmacılığın günümüzde aldığı biçimlerin klasik emperyalizm kuramı ile açıklanmasının güçleştiğini ileri sürmektedir. (Cardoso, 1972) Kanıt olarak ampirik verilerden yararlanan Cardoso, açıklamasında, çevre formasyonların gelişmeleri ile bağımlı yapılarının çelişmediğini savunarak, günümüzde emperyalist yatırımların ekonomik üretimde yerel katılımı öngördüğünü belirtmektedir. Çokuluslu şirketler, büyük tekeller artık çevrede sanayi yatırımlarına yönelmekte ve bu ülkelerin iç pazarlarını da önemsemektedirler.

Bağımlılık Okulu'nun bu konudaki katı şemalarını eleştiren Cardoso son olarak şu saptamalarda bulunuyor: (a) Artık tek bir emperyalist merkez yoktur, çıkarları çelişik çok merkezli bir yapı gerçeklere daha uygun düşmektedir; (b) Frank'ın "azgelişmişliğin gelişmesi" tezi, çevre formasyonlarda yapısal bir dinamizmin yokluğunu savunarak önemli bir yanlış yapmaktadır. Özgül örneklerde açıkça görüldüğü gibi, "bağımlılık" ve "gelişmesi" pekala bir arada yaşayabilir.

Warren (Warren, 1973) çeşitli ekonomik göstergelere dayanarak İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde çevre formasyonlarda başarılı bir kapitalist ekonomik gelişme sağlandığını ve bu ülkelerde kapitalist sanayileşme yolunda önemli adımlar atıldığını ileri sürmektedir. Warren'e göre, günümüzde Üçüncü Dünya ülkelerinde kapitalist toplumsal ilişkilerle üretici güçlerin gelişme düzeylerinde belirgin bir atılım yaşanmaktadır. Bu atılımı yavaşlatan etmenler, emperyalist ülkelerin bu yönde yürüttükleri bilinçli politiklardan çok/söz konusu ülkelerin iç çelişkilerinden kaynaklanmaktadır. Warren makalesinde Sutcliffe tarafından (Sutcliffe, 1972) bağımsız sanayileşmenin ölçütleri olarak belirlenen dört özelliğin -sınai üretimin yapısı, finansman kaynakları, teknolojinin niteliği, iç pazarın varlığı- çevre formasyonlarda ne ölçülerde sağlandığını inceledikten sonra, bu çerçevede, anılan formasyonların hızlı bir bağımsız sanayileşme sürecine girdikleri sonucuna varmaktadır. Kısacası, Warren'de Bağımlılık Okulu görüşlerinin tersine çevrede bağımsız kapitalist gelişme olanaklıdır, günümüzde yaşamaktadır ve de geleceği umutludur. Sosyalizme geçiş öncesinin altyapısı oluşmaktadır.

Evans (Evans, 1979) çevre formasyonlarda yaşanan bu gelişme evresine "emperyalizmin ikinci aşaması" ya da "düşük sanayileşme" demektedir. Evans'a göre, Wallerstein'in "yarı-çevre" diye adlandırdığı belirli iç pazar büyüklüğüne ulaşmış, gelişmeyi sürdürebilecek kaynaklara sahip olan, fiziksel ve sosyal altyapısını büyük ölçüde tamamlamış -çevre formasyonlarda gerçekleşen bu gelişme türü, tüm ilgili yanların- çevre ülke devletleri, sanayici ve seçkinleri ile çokuluslu şirketler ortak

çıkarlarına uygun düşmektedir.³

Bradshaw (Bradshavv, 1985), 1960-1977 yılları arasında 15 Afrika ülkesine ilişkin ampirik verileri temel aldığı çalışmada Evans'ın tezinin salt "yan-çevre" ülkeler için geçerli olmayıp tüm çevre ülkeleri kapsayacak biçimde genişletilmesi gerektiğini savunmaktadır.⁴ Bradshavv'a göre çevre formasyonların özellikle "modern kesim"lerinde gözlemlenen bağımlı gelişme, bu ülkelerdeki ekonomik ve politik eşitsizlikleri arttırarak toplumsal muhalefetin yükselmesine neden olmaktadır. Kısacası, çevrede yapısal değişikliğin kaynağı bugün yaşanan bağımlı gelişmenin yarattığı sonuçlar olacaktır.

Lall da, bağımlılığın az gelişmişlik durumunu açıklamakta yararlı bir kavram olmadığı görüşündedir. Bu kavramın totolojik niteliğinin ortadan kalkması için 1- salt bağımlı ülkelere özgü olan niteliklerin açıkça belirlenmesi ve 2- bu özelliklerin bağımlı ülkelerin gelişmelerini olumsuz yönde etkilediğinin gösterilmesi gerekmektedir. (Lall, 1975) Yazar, incelemesinde, bağımlılık kavramının her iki ölçütü de doyurmadığını, bağımlılık durumunu betimleyen tüm özelliklerin kapitalist sanayileşme sürecinin genel sorunları olduğunu ve birçok "bağımlı olmayan" ülke için de geçerli olduğunu göstermektedir. (Lall, 1975)

Schiffer, S. Amin'i eleştiren makalesinde, diğer araştırmacılar gibi ampirik verilerden yola çıkarak Amin'in kuramsal şemasının geçersiz olduğunu ileri sürmektedir. Amin'in bağımlılık kuramına göre, çevre formasyonlarda üretici yatırımlar çokuluslu şirketler tarafından dışarıya yönelik olarak ve belirli sektörlerde yapılır. Schiffer ikinci Dünya Savaşı sonrasında çevre formasyonların çarpıcı bir gelişme gösterdiklerini belirttikten sonra bu gelişmenin bir çözümlemesini yapmaktadır. Buna göre, toplam yatırımlarda ana pay yerel sermayendir. Bu yatırımlar büyük ölçüde ülke için birikime dayanarak ve ağırlıklı olarak sanayi sektöründe yapılmıştır. Özetle, Schiffer bağımlılık perspektifinin çağdaş gelişme sürecini anlamamızı kolaylaştıracak bir çerçeve oluşturmadığını ileri sürmektedir. (Schiffer, 1981)

B- KURAMSAL DÜZEYDE YAPILAN ELEŞTİRİLER

Kuramsal düzeyde, Bağımlılık Okulu, özellikle, kullandığı kavram ve kategorilerin marksgil olmadığı ileri sürülerek, yoğun biçimde eleştirildi. Laclau ve Brenner, Frank ve Wallerstein gibi etkin yazarların kapitalizmin tanımı ve ortaya çıkış konularında Marx'ı anlamadan ona gönderme yaptıklarını belirtmektedirler.

Bu tartışmanın ayrıntılarına girmeden önce Frank ve Wallerstein'in kapitalizmi nasıl tanımladıklarını görelim. Frank'a göre, kapitalizm pazar için üretim yapan bir sistemdir ve üretimin ana dürtüsü kardır. Feodalizm ile kapitalizm arasındaki temel fark geniş bir pazarın varlığıdır. Frank bu tanımdan yola çıkarak Latin Amerika'da 16. yüzyıldan beri bir pazar ekonomisi olduğunu, dolayısıyla anakaradaki formasyonların kapitalist yapılarının bu yüzyıla kadar indiğini savunduktan

³ Çokuluslu şirketler çevre ülkelerdeki hammadde ve ucuz işgücünden yararlanarak ileri teknoloji kullanan sanayi birimlerinde maliyetleri düşürme olanağı sağlarken, pazarlamaya ilişkin hizmetleri bu ülkelerdeki yerel ticaret ağını iyi tanıyan temsilcilerine bırakmaktadırlar. Bu kesimlerin güçlü olmadığı çevre ülkelerde ise bu ülke devletleri çeşitli güvenceler vererek çokuluslu şirketlerin yatırım yapmalarını çekici kılacak bir ortam hazırlamakta ve yapılan yatırımların sağlayacağı sinai ilerlemeyi iktidarlarını güçlendirmek için politik düzeyde kullanmaktadırlar (Bradshavv, 1985) Evans (1979) Bu ampirik açıklamayı bağımlı gelişme aşamasının temel niteliği olarak genelleştirmektedir. Evans, bağımlı gelişmeyi, yerel sermaye, çokuluslu şirketler ve devletin ortaklığından oluşan üçlü ittifakın örgütlediği bir sermaye birikim modeli olarak tanımlamaktadır.

⁴ Kimmel daha da ileri giderek dünya kapitalizm tarihini dönemleştirmekte ve "bağımlı gelişmenin" Birinci Dünya Savaşından bu yana sanayileşme çabasına giren çevre ülkelerin uygulamak zorunda kaldıkları bir kapitalist gelişme modelini oluşturduğunu ileri sürmektedir. (Kimmel, 1982)

sonra, Latin Amerika'nın dünya kapitalist sistemindeki bağımlı konumunun, onun az gelişmişliğinin ana nedeni olduğunu ileri sürmektedir. (Frank, 1967; Laclau, 1985)

Aynı paradigmatik çerçeveden yola çıkan, ancak daha kapsamlı bir kuram geliştiren Wallerstein'in Dünya Sistemi kuramında ortaya attığı tezler ise şöyle özetlenebilir:

1- Birincil çözümleme birimi dünya sistemidir. Bu sistem, merkez, yan-çevre ve çevre diye adlandırılan alt sistemlerin oluşturduğu" birleşik bir kapitalist dünya ekonomisidir;

2- Alt sistemlerde ortaya çıkan çelişkilerin kaynağı, sistemin bütününde var olan uzlaşmaz yapıda aranmalıdır. Bu nedenle, ana belirleyiciler, alt sistemlere dışsal olan güçlerdir.

3- Alt sistemler değişim ilişkileri ile birbirlerine bağlanırlar. Dünya sistemi gerçekte değişim ilişkilerinin belirleyici rol üstlendikleri bir dünya pazarıdır. Kapitalizm kar amacı ile pazara yönelik üretim yapılan bir sistemdir. Böylelikle dünya sistemi temelde sermayenin dolaşımı ile tanımlanmaktadır. Wallerstein, üretim ve dolaşımın tek bir organik bütünü farklı kategorilerini oluşturduğunu ve üretimi belirleyen dünya pazarındaki dolaşım olduğunu ileri sürmektedir.

Görüldüğü gibi, Bağımlılık Okulu, üretim ilişkilerinden çok değişim ilişkilerine ve dolaşım evresine önem vermektedirler. Bunu yaparken, de üretim ve dolaşım evrelerinin birbirini bütünleyen evreler olduklarını, Marx'a gönderme yaparak savunmaktadır. Ancak, Navarro'nun (Navarro, 1982) açıkça belirttiği gibi, her ne kadar Marx üretim, değişim, bölüşüm ve tüketimin bir bütününe unsurlarını oluşturduklarını söylüyorsa da, sözü geçen unsurlar arasında ayırım da yapmaktadır. Marx'a göre, bir üretim tarzının belirleyicisi değişim değil, üretimin niteliğidir. Organik bir bütün oluşturan üretim tarzı içinde üretim, değişim, bölüşüm ve tüketim gibi ayrımlı momentlerin nasıl eklemlendiğini belirleyen üretim ilişkileridir; yani, üretim araçlarına sahip olanlarla doğrudan üreticiler arasında belirli bir üretim sürecinde var olan ilişkilerin türüdür. Kuşkusuz, çözümlemede temel vurgunun üretim sürecinden dolaşım evresine aktarılması, sınıfsal yapı ve mücadelenin önemini azaltmaktadır.

Kapitalizmin kar amacıyla pazara yönelik meta üretilen bir sistem olduğu doğrudur. Ancak, temel soru Brenner'in belirttiği gibi bunun tersinin, yani pazara yönelik ve kar için yaygın bir üretimin yapıldığı her sistemde kapitalizmin var olduğunun savunulup savunulamayacağıdır. Bağımlılık Okulu'nu eleştirenlerin buna yanıtı olumsuzdur. Çünkü kapitalizmi diğer üretim tarzlarından ayıran temel nitelik, görece artık değer kaynağı oluşturan ve sürekli bir biçimde artan miktarlarda üretim yapılmasını sağlayan yeni tekniklerin üretim sürecinde kullanılmasıdır. İşte sürekli bir biçimde yeni teknoloji üreterek verimliliğin tarihte yaşanmamış boyutlarda gelişmesini olanaklı kılan, bunu arzu edilen ve uygulanabilir yapan, üretim araçlarından yoksun bırakılmış emekçilerle üretim araçlarının mülkiyetine sahip kapitalistlerin bir araya geldikleri kapitalist sistemdir, işte sistemin kendisini geliştirerek yeniden üretimini olanaklı kılan, bu bileşimin varlığıdır. Kapitalist üretim ilişkileri, kapitalistleri sürekli yatırım yaparak, yeni teknolojiler uygulayarak görece artık değeri arttırmalarını ve böylelikle toplam karlarını maksimize etmelerini olanaklı ve gerekli kılan bir ortam yaratır. Pazara yönelik ve kar amaçlı olarak üretim yapılan her üretim ilişkisi sözünü ettiğimiz koşulları sağlamaz. Çünkü pazar için üretim yapılan, ancak genişletilmiş yeniden üretime gerek göstermeyen, bu nedenle de üretim sürecinde teknolojik gelişmenin çok yavaş gerçekleştiği üretim tarzları vardır ve bu yapı içindeki ilişkiler kapitalist üretim ilişkileri değildir. Kısacası, yeniden üretimin hızını, temposunu ve niteliğini belirleyen ekonominin bir bütün olarak sınıf yapısının içeriğidir. Bu bakımdan kapitalist ekonomik gelişmenin ardında yatan ana dürtü pazar için kar amaçlı üretimden çok emek gücünün metalaştığı sınıf-yapılı yeniden üretim sistemidir. Brenner'e göre (Brenner, 1977) ekonomik gelişme, üretimin yeni örgütlenme biçimine, yeni teknolojik gelişmeye ve artan ölçülerde verimli yatırım yapmaya en uygun olan sınıf ilişkilerinin ortaya çıkışının bir sonucu olarak ele alındığında, tam anlamıyla anlaşılabilir.

Çevre formasyonların, pazar aracılığı ile kapitalist dünya sistemiyle bütünleştikleri 16. yüzyıldan bu yana kapitalist olduklarını savunan teze sol kesimden yöneltilen yoğun eleştiri, Bağımlılık Okulu kapsamına alınabilecek diğer yazarların daha ayrımlı çözümlemeler üretmesine neden oldu. Banaji (1972) ve Alavi (1972) çevre formasyonlarda başat üretim tarzının, bu formasyonlara özgü ve kapitalizmin deforme olmuş bir biçimi niteliğindeki "sömürge" ve "sömürge-sonrası tarz" olduğunu ileri sürdüler. Ancak kuramsal bir tutarlılığı olmayan bu yaklaşım asla yandaş bulmadı. Amin'in (Amin, 1974, 1977) çevre formasyonlarda var olan yapıyı merkez ülkelerdekinden ayırmak için

geliştirdiği "çarpık kapitalizm" terimi de benzer biçimde eleştirildi. Kapitalizmin bir üretim tarzı olarak kendine özgü eğilimleri ve bir mantığı vardır. Kapitalist üretim tarzının işleyiş yasaları da diyebileceğimiz bu mantığın, çevre formasyonlarda merkezdekenden farklı olduğu savına, yukarıda sözü edilen yaklaşımlardan hiçbiri sağlam bir kuramsal gerekçe getirememiştir.⁵

Tüm Latin Amerikan formasyonlarını 16. yüzyıldan bu yana kapitalist olarak niteleyen Frank, bu yaklaşımı ile Modernleşme Okuluna yönelttiği haklı eleştirilerine konu olan hataları kendi geliştirdiği modelde de yinelemektedir. Diğer bir deyişle, durağan, dinamizmden yoksun bir model vardır karşımızda. Çevre formasyonların büyük farklılıklar gösteren özgün yapılan, tümüyle dış dinamiklere ve dünya kapitalist pazarı ile bütünleşme sorunlarına yönelen yeni modelde bir yana bırakılmış ve bu konuda doyurucu hiçbir açıklama getirilmemiştir. Kala ki model, bu farklılaşmayı açıklayabilecek kuramsal araçlardan da yoksundur.

Bağımlılık Okulu, tarihçil olmamakla suçladığı Modernleşme Okulu ile birlikte yine aynı nedenle eleştirilmektedir. Modernleşmeciler, "geleneksel-modern" ayın mini veri olarak yola çıkmışlardır; Bağımlılık Okulu yandaşları da, benzer biçim de çevre formasyonlarda 16. yüzyıldan bu yana kapitalist üretim tarzının başat olduğu saptamasını yaptıktan sonra, bu formasyonlarda üretim ilişkilerinin son 40 yıllık sürede nasıl bir evrim gösterdiğine ilişkin hiçbir açıklama getirmemişlerdir. Bağımlılık Okulunun geliştirdiği çözümlenelerde zaman boyutu vardır; ancak bu, Leys'in belirttiği gibi, tarihle aynı anlama gelmez. "Modelin salt değişikliği göz önüne alması veya bugünü, geçmişteki olaylar zincirinin bir sonucu olarak görmesi onu tarihsel yapmaz". (Leys, 1977:99)

Johnson ise eleştirisinde daha çok Bağımlılık Okulunun ideolojik niteliğine değinmektedir. Johnson'a göre, çevre formasyonlarda yerel (milli) sermaye kesimi, üretilen kaybı nedeniyle emperyalizme karşı tavır almaktadır. Bağımlılık Okulu geliştirdiği kuramda üretim yapıldığı yerdeki toplumsal ilişkiler çelişkinini vurgulamak yerine, dikkatleri dolaşım ve değişim evrelerine çekerken bu kesimin sınıfsal gereksinimlerine cevap vermektedir. (Johnson, 1979)

C- PARADİGMA DÜZEYİNDE YAPILAN ELEŞTİRİLER

Paradigmatik açıdan Bağımlılık Okulu'nun Modernleşme Okulu'na karşı doyurucu bir seçenek oluşturmadığı ileri sürülmektedir. Bağımlılığın yeni bir paradigma yaratmaktan çok modernleşme kuramının kavram ve tezlerini tümüyle yadsıyan ve bunları tersyüz ederek yenilerini geliştirmeye çalışan bir yaklaşım olduğu, bu nedenle de aralan okulun tüm yetersizliklerini kendi yapısına farklı biçimlerde yeniden ürettiği belirtilmektedir.

Bu polemik karşı çıkışta akla gelen örnekler olarak şunları sıralayabiliriz: Modernleşme Okulu'na göre çevre formasyonlarda birisi "modern", diğeri "geleneksel" olmak üzere birbirinden tümüyle farklı iyi yapı yan yana varlıklarını sürdürürler. Bu okulun doğrusal evrimci modeline göre, az gelişmişlik, anılan formasyonların modernleşme süreci içinde aşacakları bir özgün durumdur. Bağımlılık Okulu ise bu ikili yapı tezlerine karşı anılan formasyonlardan görünürdeki ikiliğin tek ve aynı bir tarihsel sürecin ürünü olduğunu az gelişmişlik ile gelişmişliğin: aynı madalyonun iki yüzü olduğu monist görüşünü ileri sürmüşlerdir. Ancak, Bağımlılık Okulu bir yandan bu monist görüşü savunurken, diğer yandan da kapitalizmin merkezde gelişmeye, çevrede ise az gelişmişliğe neden olduğunu söylemektedir. Kısacası, aynı üretim tarzı farklı mekanlarda, farklı mantıklarla işlemektedir.

Modernleşme Okulu araştırmalarında ulusal düzeyde yapılan çalışmalara öncelik verirken Bağımlılık Okulu iç dinamikleri tümüyle göz ardı ederek araştırma-1 arını uluslararası düzeyde var olan ilişkilerde yoğunlaştırmıştır. Bu tek yardı abartılmış önem, zaman zaman iç dinamikleri, var olan sınıfsal yapı ve ilişkileri, dış dinamiklerin bir türevi olarak kavranmasına yol açmıştır. Sonuçta, Modernleşme Okulu'na yöneltilen bütünsel olmama, sistemin tüm elemanlarını bir bütünün ilişkileri

⁵ Son yıllarda çevre formasyonlarda varolan özgün yapının niteliğine ilişkin olarak geliştirilen en yaygın görüş "üretim tarzlarının eklenmesi" yaklaşımıdır. Bu konuda yayınlanmış bir dizi makale için bkz. Ç.Keskinok, M.Ersoy (derleyenler), Üretim Tarzlarının Eklenmesi Üzerine, Birey Toplum, Ankara, 1984.

İNİNDE ELE ALMAMA ELEŞTİRİSİ FARKLI BİÇİMDE, ANCAK BENZER YETERSİZLİKTE BAĞIMLILIK OKULU TARAFINDAN YENİDEN ÜRETİLMİŞTİR.

Modernleşme Okulu azgelişmişliğin ortadan kalkması ve modernleşme sürecini hızlandırmak için dünya ölçeğinde kapitalist bütünleşmenin sağlanmasını ve bunun için de gelişmiş ülkelerden geliştirmekte olanlara sermaye, teknoloji ve bilgi aktarımını önerirken, ideolojik niteliği tüm açıklığı ile ortaya çıkmaktadır.

Bağımlılık Okulu, bu teze karşı geri kalmışlığın temel nedeni olarak gördüğü bu uluslararası ilişkilerin tümüyle kopartılması gerektiğini, yani tam bir otarkiyi önermektedir. Ancak, bu tez ve öneri Bernstein'ın belirttiği gibi Latin Amerika'da içe dönük ithal ikameci politikaların iflasına karşı geliştirilmiş ulusçu bir kapitalist gelişme isteğine dönük ideolojiyi de ortaya koymaktadır. (Bernstein, 1979:90)

Özetle, Bağımlılık Okulu, mantıksal bir yapı oluşturan kavramlar dizisi geliştirerek azgelişmişlik olgusunu açıklaması beklenen yeni bir kuram yerine, eskisinin karşıtı, onun olumsuz bir yansıması üretmiştir. Bu nedenle de radikal sözcüklerle donatılmış olmasına karşın Bağımlılık Okulu çözümlerinde kullanılan sorunsal, paradigmatik bir seçenek oluşturmamaktadır. Hatta, Bernstein (1979) ve Leys (1977) gibi yazarlar daha da ileri giderek, Bağımlılık Okulu yandaşlarının, tarihsel materyalizmin temel kavramları ile toplumbilim kategorilerini, hiçbir ayırım yapmadan veya aralarındaki temel ayrımı anlamadan, iç içe kullandıklarını belirtmekte ve bu nedenle de mevcut paradigmadan kopamadıklarını savunmaktadırlar.⁶

Bilindiği gibi Modernleşme Okulu'na yöneltilen önemli bir eleştiri de geliştirilen kuramın teleolojik olduğuna ilişkindir. Modernleşme Okulu çevre formasyonlarda modernleşme sürecini ideal bir koşula, var olmayan, ancak gizli olarak gerçekleşebilir veya salt istenilen bir ereğe (telos) başvurarak açıklamaktadır. Bu çerçevede somut çevre formasyonlarının yapısı, içeriğini günümüz Batı toplumlarının oluşturduğu ve çevrenin de modernleşme süreci ile ulaşacağı beklenen bu erek temel alınarak çözümlenmektedir. (Sckopol, 1977; Bernstein, 1979)

Kısacası, teleolojik açıklamalarda önce ideal bir durum (olgu) tanımlanır-örneğin Batı toplumlarının bugün ulaştıkları düzey-daha sonra gerçek durum-çevre formasyonların günümüzdeki yapısı-bu ideal temelinde incelenerek sözü edilen ereğe ne denli yaklaştığı ve rotada bir sapma ile karşılaşılması durumunda buna neden olan engeller araştırılır. Teleolojik açıklamalarda ana sorun, bilgi nesnesinin içeriğinin önceden belirlenip tanımlanmış olması nedeniyle, söz konusu tanımda verilenler ötesinde yeni kuramsal bilgi üretilememesidir. Bernstein'a göre aynı sorun, Bağımlılık Okulu için de geçerlidir. Bağımlılık Okulu da "normal" gelişmeyi klasik kapitalist gelişme ile özdeş tutarak böyle bir gelişmenin çevrede olanaksızlığını vurgulamaktadır. Ancak, çevre formasyonların ileride ne olamayacaklarının veya ne tür bir gelişme çizgisi izleyemeyeceklerini belirtmek olumsuz bir teleolojik olup, bu formasyonlarda ortaya çıkan gelişme biçimlerinin araştırılmasına yardımcı olacak bir kuramsal araç yaratılmasına katkıda bulunmaz.⁷

⁶ Örneğin, sınıf tanımlamalarının tümüyle toplumbilim kategorileri (gelir, statü, iş güvencesi vb) ile yapılmasında hiçbir sakınca görülmemektedir. Sınıf çözümlenmesi (eşitsizlik, belirli ayrıcalıklara sahip olup olmamak gibi toplumbilimsel sorunsallara indirgenmektedir).

⁷ Mouzelis bu konuda aynı görüşü paylaşmıyor. Mouzelis'e göre (Mouzelis, 1984; 179-184) "modern-geleneksel" veya "gelişmiş-azgelişmiş" benzeri tipler oluşturulması toplumsal değişimin otomatik olarak teleolojik çözümlenmesine yol açmaz. "İster ideal olsun veya olmasın geçiş sürecinin başlangıç ve son noktalarını gösteren bu tipler, değişim kuramlarında araştırma için nirengi noktası olarak oldukça sık kullanılmaktadır. Teleolojik açıklamalara yol açan tiplendirme değildir, esas neden daha çok bu tiplendirmelerin A noktasından B noktasına geçişi ele almak için kullanılma tarzıdır." (Mouzelis, 1984:181). Mouzelis Bağımlılık Okulunun geliştirdiği modellerde geliştirilen geçiş mekanizmalarının özgün açıklamalar getiren teleolojik niteliği olmayan çalışmalar olduğunu savunarak Sckopol, Bernstein ve Taylor'un bu konudaki eleştirilerine katılmadığını belirtiyor.

Son Söz: Yukarıda Bağımlılık Okulu'na yöneltilen eleştirilerden derlediğimiz bir özet sunduk. Burada, son söz olarak, tüm eleştirilere karşın bu okulun gelişme yazınına yaptığı büyük katkının hiçbir zaman göz ardı edilemeyeceğini vurgulamak istiyoruz. Nitekim, en yoğun eleştirilere maruz kalan Frank'ın tezlerinin yirmi yıldır güncelliğini yitirmemiş olması bile kendi basma bu görüşümüzün bir kanıtıdır. Bağımlılık Okulu, bir yandan Modernleşme Okulu'nun akademik çevrelerdeki seçeneksiz ve tartışmasız liderliğine son vermiş, diğer yandan da sol yazının, çevrenin kalkınması özgün konusuna eğilmesine yol açmıştır. Bugün çevre formasyonların kalkınma sorunları üzerine yazılan her ciddi yapıt, merkez çevre ve bağımlılık ilişkilerinden, çokuluslu şirketlerden uluslararası işbölümünden, marjinal kesim ve marjinalleşme süreçlerinden söz etmek, modelinin bu ve benzeri konularda ne gibi çözüm önerileri geliştirdiğini belirtmek gereğini duymaktadır. Artık neo-klasik iktisat ilkelerinin tüm ekonomilerde benzer sonuçlar üreteceği görüşü tartışmasız benimsenmemekte ve çevre formasyonların özgür yapılan göz önünde tutulmaya çalışılmaktadır.

Bu makaleden amaçlanan, çevre formasyonların gelişmesi konusunda kuramsal yapısı daha sağlam yeni bir paradigmanın oluşturulması zamanının geldiğini vurgulamaktır. Bunun için de ilk yapılması gereken şey, Bağımlılık Okulu'nun içeriği retoriği kadar yüksek olmayan tezlerine yöneltilen eleştirilerin ciddi bir irdelenmesi olmalıdır.

Kaynakça

Alavi, H. (1972), "The State in Post-Colonial Societies: Pakistan and Bangladesh", *New Left Review*, S.74, s.59-82.

Alavi, H. (1975), "India and the Colonial Mode of Production", *Socialist Register*, (ed.) R.Miliband, J.Saville; London.

Amin, S. (1974), "Accumulation and Development: A Theoretical Model", *Review of African Political Economy*, V.1, N.1.

Amin, S. (1977), "Accumulation on a World Scale, A Critique of the Theory of Underdevelopment", *New York: Monthly Review Press*, 1977.

Banaji, J. (1972), "For a Theory of Colonial Modes of Production", *Economic and Political Weekly*, V.7, N.52, s.2498-2502.

Baran, P. (1957), *The Political Economy of Growth*, *Monthly Review Press*, New York.

Bernstein, H., "Sociology of Underdevelopment vs. Sociology of Development", D.Lehman (ed), *Development Theory*, London: Frank Cass, s.77-106.

Booth, D. (1975), *Andre Gunder Frank: An introduction and Appredation*, I.Oxall, T.Bamett, D.Bpith, *Beyond the Sociology of Development*, Routledge and Kegan Paul, London.

Bradshaw, Y.W. (1985), "Dependent Development in Black Africa: A Cross-National Study", *American Sociological Review*, V.50, s.195-207.

Brenner, R. (1977), "The Origins of Capitalist Development A Critique of Neo smithian Marxism", *New Left Review*, N.104, s.25-92.

BroWett, J. (1982), "Out of the Dependency Perspectives", *Journal of Contemporary Asia*, V.12, N.2, s.145-157.

Cardoso, FH. (1974), "Dependency and Development in Latin America", *New Left Review*, N.74, s.83-95.

Chilcote, R. (1974), "Dependency: A Critical Synthesis of the Literature", *Latin American Perspectives*, V.3, N.4, s.4-29.

Evans, P. (1979), *Dependent Development; The Alliance of Multinational State, and Local Capital in Brazil*, N.J; Princeton University Press.

Frank, A.G. (1976), *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York: Monthly Review

Frank, A.G. (1969), *Latin America: Underdevelopment or Revolution*, New York Modern Reader

Godfrey, M. (1980), "Is Dependency. Dead"; *Bulletin, Institute of Development Studies, Sussex.*

Johnson, C. (1979), *Dependency Theory and the Capitalist/Socialist Process*, Centre for Developing Area Studies, McGill Un. Canada.

- Keskinok, C., Ersoy, M. (1984), *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine*, Birey-Toplum, Ankara
- Kimmel, M.S. (1982), "Beyond Dependency", *Insurgent Sociology*, V.12,N.4.
- Laclau, E. (1984), "Latin Amerika'da Feodalizm ve Kapitalizm", H.Keskinok, M.Ersoy, *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine*, Birey Toplum, Ankara, s.95-121.
- Lall, S.(1975), "Is Dependency a Useful Concept in Analysing Underdevelopment", *World Development*, V.13, N.11-12, s.799-810.
- Lenin, V.I. (1967), *The Development of Capitalism in Russia*, Moscow: Progress Publishers.
- Leys, C. (1977), "Underdevelopment and Dependency: Critical Notes", *Journal of Contemporary Asia*, V.7, N.1, s.92-107.
- Mohri, K. (1979), "Marx and Underdevelopment", *Monthly Review*, V30, N.11, s.32-42.
- Mouzelis, N. (1984), "Yeni-Marksizmin Eleştirisi", H.Keskinok, M.Ersoy, *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine*, Birey-Toplum, Ankara, s.179-199.
- Navarro, V; (1982), "The Limits of the World Systems Theory in Defining Capitalist and Socialist Formations", *Science and Society*, V.46, N.1, s.77-90.
- O'Brien (1975), "A Critique of Latin American Theories of Dependency", I.Öxall, T.Barnett, D. Booth (eds), *Beyond The Sociology of Development*, London: Routledge-Kegan.
- Palma, G.(1978), "Underdevelopment and Mandates: From Marx to the Theories of Imperialism and Dependency", *Thames Papers in Political Economy*, Thames Polytechnic, London.
- Schiffers, J. (1981), "The Changing Post-War Pattern of Development: The Accumulated Wisdom of Samir Amin", *World Development*, V.9, N.6, s.515-537.
- Szkolnik, T. (1977)- "Wallerstein's Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique", *American Journal of Sociology*, V.82, N.5, s.1075-1090.
- Sutcliffe, B. (1972), "Imperialism and Industrialization in the Third World", R.Owen, B.Sutcliffe, *Studies in the Theory of imperialism*, London, Longman.
- Villamil, J.J. (1979), "Introduction", J.J.Villamil, *Transnational Capitalism and National Development*, Harvester Press, s.1-15.
- Warren, B. (1973), "imperialism and Capitalist Industrialization", *New Left Review*, N.81, s.3-44
- Werker, S. (1985), "Beyond Dependency Paradigm", *Journal Of Contemporary Asia*, V.15, N. 1, s.79-95.